

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЩО ЗАВДАНА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ САМОЗАХИСТУ

THE GROUNDS OF OCCURRENCE LIABILITIES FOR COMPENSATION HARM CAUSED DURING SELFDEFENSE

Ляшевська Л.І.,
здобувач кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розкриттю поняття та сутності підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, що завдана при здійсненні самозахисту. Проаналізовані різні точки зору науковців щодо цієї проблеми. Автор підкреслює необхідність чіткого відокремлення «підстав» та «умов виникнення цих зобов'язань».

Ключові слова: підстави виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, юридичні факти, шкода, протиправна поведінка особи, причинний зв'язок, вина особи.

Статья посвящена раскрытию понятия и сущности оснований возникновения обязательств по возмещению вреда, причиненного при осуществлении самозащиты. Проанализированы различные точки зрения ученых относительно этой проблемы. Автор подчеркивает необходимость четкого разделения «оснований» и «условий возникновения этих обязательств».

Ключевые слова: основания возникновения обязательств по возмещению вреда, условия возникновения обязательств по возмещению вреда, юридические факты, вред, противоправное поведение лица, причинная связь, вина лица.

The article is devoted to the disclosure of the concepts and essence of the grounds of occurrence of liabilities for compensation harm caused during self-defense. Different opinions of the scientists as for this problem are analyzed. The author stresses on the necessity to distinguish the «grounds» and «conditions of these liabilities occurrence».

Key words: grounds of occurrence of liabilities for compensation harm, conditions of occurrence of liabilities for compensation harm, legal facts, harm, wrongful conduct of a person, casual relation, person's guilt.

Актуальність теми. Підстави виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди з радянських часів були предметом бурхливих наукових дискусій науковців-цивілістів. Ці питання актуальними є і зараз.

Проблемами дослідження підстав та умов зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, займалися такі науковці, як: А.С. Шевченко, Б.С. Антимонов, О.О. Красавчиков, А.М. Белякова, М.С. Малєїн, К.А. Флейшиц, О.С. Иоффе, А.О. Собчак, В.Т. Смирнов, Ю.Х. Калмиков, Г.К. Матвеев, В.В. Глянцев, С.Є. Донцов, К.Б. Ярошенко. В Україні даним дослідженням займалися Д.В. Боброва, А.М. Савицька, А.І. Загорулько, С.Н. Приступа, Є.О. Харитонов.

Мета даної статті полягає в дослідженні поглядів та теорій вчених щодо підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди та їх співвідношення.

Завданням статті є виявлення суті підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, поглядів вчених щодо цього та визначення вірної точки зору щодо співвідношення підстав з поняттям умов виникнення цих зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання з відшкодування шкоди, що завдана при здійсненні самозахисту, належать до зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями.

Взагалі виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди у науці цивілістиці розглядалося крізь при-

зму підстав цивільно-правової відповідальності. Ще в радянській науці цивільного права склалася гостра дискусія щодо розмежування підстав та умов цивільно-правової відповідальності взагалі і деліктної відповідальності зокрема. Не було чіткого визначення понять «підстави» і «умови» відповідальності, а також їх співвідношення та змісту.

Багато вчених вважали, що підставою деліктної відповідальності є склад цивільного правопорушення, що містить в собі певні елементи. В якості таких елементів розглядалися: шкода, протиправність поведінки заподіювача шкоди, причинний зв'язок між цією поведінкою і результатом, який настав – шкодою (об'єктивні елементи), а також вина заподіювача шкоди (суб'єктивний елемент).

Шкода – наслідки порушення особистих немайнових або майнових благ, що охороняються законом. Це може виявлятися у втраті, зменшенні, неотриманні майнових благ потерпілою особою. Під шкодою слід також розуміти моральні страждання, заподіяні потерпілому.

Протиправна поведінка особи, що заподіяла шкоду – така поведінка, яка суперечить правовим нормам.

Причинний зв'язок між шкодою і протиправними діями, в найбільш загальних рисах, полягає в тому, що попереднє явище (причина) повинно породжувати за певних умов наступне явище (наслідок).

Вина особи, яка заподіяла шкоду, – це психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

Вчення про склад цивільного правопорушення було запозичене цивілістами у вчених, що є фахівцями з кримінального права.

Перелічені елементи складу правопорушення насправді є не підставами, а умовами відповідальності, що буде доведено далі.

Таким чином, часто підставами виникнення деліктної відповідальності вважалися умови відповідальності. Спори в основному велися про те, чи є склад правопорушення як сукупність вказаних елементів загальною підставою деліктної відповідальності чи достатньо наявності лише окремих елементів цього складу.

Одні автори вважають підставою відповідальності повний склад цивільного правопорушення (сукупність всіх його елементів). Так, С.С. Алексєєв пише, що «за відсутності закінченого складу правопорушення особа не може бути притягнута до цивільної відповідальності» [1, с. 48]. На думку Г.К. Матвєєва, «склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідношення між правопорушником та потерпілим і створює певні претензії потерпілого та обов'язки правопорушника щодо загладження шкоди, завданої протиправною дією» [2, с. 3]. Отже, він вважає, що наявність складу цивільного (і будь-якого іншого) правопорушення – загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правової (і будь-якої іншої) відповідальності. Щоправда, Г.К. Матвєєв так вважав щодо винної відповідальності. Однак цивільній відповідальності притаманна і так звана безвинна, а також випадкова відповідальність. Це визнає і

Г.К. Матвєєв [2, с. 15–16]. Він зазначає, що у такому разі «...цивільно-правова відповідальність виникає вже не із складу правопорушення, а із спеціальних юридичних фактів, прямо передбачених законом» [2, с. 17].

Інші автори (більшість) вважають, що склад правопорушення може бути як повним, так і усіченим. Особливо часто в якості головного елемента правопорушення вказувалася вина заподіювача шкоди. Наприклад,

А.М. Белякова вважає: «Провідним принципом цивільно-правової відповідальності є вина» [3, с. 3].

О.С. Шевченко у своїй роботі «Возмещение вреда, причиненного правомерными действиями» пише, що «підставою виникнення зобов'язання... є заподіяння шкоди на основі та на виконання приписів адміністративного акта», «...зобов'язання з відшкодування правомірно заподіяної шкоди слід віднести до групи позадоговірних зобов'язань. Основну масу позадоговірних зобов'язань становлять зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди... Отже, позадоговірні зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, можна поділити на дві групи: 1) зобов'язання, підставою виникнення яких є протиправне заподіяння шкоди (делікт). Протиправне заподіяння шкоди може мати місце як при винуватій, так і невинуватій поведінці і 2) зобов'язання, що виникають з факту заподіяння шкоди правомірними діями» [4, с. 7]. Отже, тема

цього дослідження – зобов'язання з відшкодування шкоди при самозахисті належить до другої групи – зобов'язання, що виникають з факту заподіяння шкоди правомірними діями.

Досі актуальною є дискусія про те, на яких засадах будеється відповідальність за заподіяння шкоди. Чи можна вважати відповідальністю обов'язок відшкодувати шкоду, якщо її заподіяння не є результатом вини правопорушника? Існують різні теорії щодо підстав відповідальності за заподіяння шкоди. Головною з них є теорія «вини з виключенням», або теорія «стимулювання», по якій відповідальність за заподіяння шкоди настає за вину, а в окремих випадках, передбачених законом, – незалежно від вини або навіть без вини (М.М. Агарков [5], А.М. Белякова, Б.С. Антимонов та ін.). У даних випадках відповідальність встановлена з метою стимулювання «підвищеної пильності» [5, с. 337].

Теорія винного начала, або вини та ризику (Н.С. Малєїн,

О.А. Красавчиков) – без вини немає відповідальності (як у кримінальному праві), – вже давно довела свою неспроможність. Прихильники цієї теорії, як вказують В. Т. Смирнов, А. О. Собчак, забувають про відмінності, які існують: 1) між заходами кримінально- та цивільно-правової відповідальності; 2) їх завданнями; 3) їх функціями, а також 4) методи впливу на правопорушника. А ці відмінності не можуть не відображати особливостей і в підставах їх застосування [6, с. 50–53].

За теорією «двох начал» відповідальність можлива як за вину, так і без вини. Автором цієї теорії є К.К. Яічков [7].

В.В. Вітрянський та М.І. Брагінський заперечують концепцію складу правопорушення і вбачають в ній схожість з кримінально-правовим визначенням ознак злочину. На їх думку, підставою цивільно-правової відповідальності (єдиною і загальною) є порушення суб'єктивних цивільних прав, як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність являє собою відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків [8].

О.А. Красавчиков критикує вчених, які змішують елементи складу з елементами юридичного факту. На його думку, вони є елементами юридичного факту – заподіяння шкоди. А «виникнення зобов'язання... обумовлено не юридичним складом, а одним юридичним фактом – протиправною дією» [9, с. 57].

А.І. Загорюлько вважає, що існують «зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями суб'єктів цивільного права – особами фізичними і юридичними, тобто діями, які позбавлені владного характеру. Підставою виникнення цих зобов'язань є лише факт завдання шкоди діями, які вважаються, згідно закону, правомірними» [10, с. 12]. Як зазначають

І.Б. Новицький та Л.О. Лунц, юридичним фактом при здійсненні самозахисту є заподіяння шкоди [11].

Отже, підставами виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди група авторів вважає юридичні факти, з настанням яких право пов'язує виникнення зобов'язання.

Розглянемо сучасне законодавче закріплення підстав виникнення зобов'язань. ЦК України до цієї групи підстав виникнення зобов'язань відносить створення небезпеки (загрози) життю і здоров'ю фізичних осіб, а також їхньому майну та майну юридичних осіб.

Однак хоч такі зобов'язання виникають із неправомірних дій, самі вони спрямовані на досягнення правомірного результату – відновлення порушеного майнового становища учасників майнового обороту.

Із ч. 2 ст. 11 ЦК [12] впливає позиція законодавця про те, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є юридичні факти. У п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК у якості юридичного факту передбачається два різновиди підстав: завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі [12]. Таким чином, підставами виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди визнаються факти завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи чи завдання моральної шкоди.

Під складом правопорушення як підставою виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди одними авторами визнавалася сукупність певних ознак правопорушення, якими воно характеризується як достатня підстава відповідальності [13, с. 49], з кримінально-правовим визначенням ознак злочину.

Від підстав слід відрізнити умови відшкодування шкоди. На відміну від підстав як фактів, передбачених законом і породжуваних відповідне цивільно-правове правовідношення (зобов'язання з відшкодування завданої шкоди), умовами визнаються ознаки, якими ці підстави характеризуються і які

впливають із закону. Тому не випадково дослідники визначають їх як нормативні вимоги, яким у кожному конкретному випадку має відповідати підстава (юридичний факт) і за відсутності яких не можуть виникати відповідні правовідносини, оскільки цей факт не набуває значення юридичного.

Якщо підставою виникнення деліктних зобов'язань закон називає лише протиправне завдання шкоди (цивільне правопорушення), то підставою виникнення зобов'язань із правомірного завдання шкоди – правомірне завдання шкоди внаслідок самозахисту, якщо говорити стосовно даного дослідження. Тому підставою такого зобов'язання є спричинення шкоди життю, здоров'ю, або майну правопорушника в результаті здійснення права на самозахист.

Висновки. Підстави та умови цивільно-правової відповідальності взагалі і деліктної відповідальності, зокрема, підлягають чіткому розмежуванню. Варто визнати, що умовами деліктної відповідальності є склад правопорушення, що має певні елементи: шкода, протиправність поведінки заподіювача шкоди, причинний зв'язок між цією поведінкою і шкодою (об'єктивні елементи), а також вина заподіювача шкоди (суб'єктивний елемент).

Представляється вірною точка зору, що *підставами виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди є юридичні факти, з настанням яких право пов'язує виникнення зобов'язання.*

Від підстав слід відрізнити умови відшкодування шкоди. На відміну від підстав як фактів, передбачених законом і породжуваних відповідне цивільно-правове явище (зобов'язання з відшкодування завданої шкоди), умовами визнаються ознаки, якими ці підстави характеризуються і які впливають із закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1958. – № 1. – С. 48.
2. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г.К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 312 с.
3. Белякова А.М. Возмещение причиненного вреда / А.М. Белякова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 103 с.
4. Шевченко А.С. Возмещение вреда, причиненного правомерными действиями / А.С. Шевченко. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. – 128 с.
5. Агарков М.М. Возникновение обязательств из причинения вреда / Под ред. М.М. Агаркова и Д.М. Генкина // Гражданское право. – М., 1944. – Т. 1. – С. 337.
6. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве / В.Т. Смирнов, А.А. Собчак. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – 152 с.
7. Яичков К.К. Система обязательств из причинения вреда в советском гражданском праве / К.К. Яичков // Вопросы гражданского права. – М. : Юрид. лит., 1957. – 436 с.
8. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Изд-во «Статут», 1997. – 848 с.
9. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – С. 57.
10. Загорулько А.І. Зобов'язання, що виникають унаслідок заподіяння шкоди / А.І. Загорулько, В.А. Кройтор, О.А. Загорулько. – Х. : Видавництво ун-ту внут. справ, 2000. – С. 12.
11. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Гос. изд-во юр. лит-ры, 1950. – 416 с.
12. Цивільний кодекс України. – Х. : Одіссей, 2012. – 384 с.
13. Алексеев С.С. Гражданская ответственность за невыполнение плана железнодорожной перевозки / С.С. Алексеев. – М., 1959. – С. 49.